

ДИПЛОМАТИЯ: КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘРТІП НЕГІЗДЕРІ

Соғыстан кейінгі халықаралық
тәртіп

Әлемдік саясат және халықаралық саяси жүйе халықаралық қатынастардың тарихи дамуы барысында оның қатысушыларының сипаты, қызмет тәсілдері, өзара іс-қимыл көлемі айтарлықтай өзгерді. Бұл жеке мемлекетаралық іс-қимылдардың белгілі бір аймақ шеңберімен шектеліп қалуынан әлемдік жаһандануға өту белгісі. Қазіргі кезде бүкіл әлем іс жүзінде халықаралық саясат кеңістігі болып, бірте-бірте жаһандануға өту барысы аңғарылады. Ғаламдасу (жаһандану) саяси бағытымен бірге мемлекеттер арасындағы «ұлттық мүдделер» бәсекелестігі тұрғысындағы қатынастар қалыптасты олар, бір жағынан, бірнеше ұлы державаның даму жолындағы бірігуіне айналса, екінші жағынан, саналы түрдегі өзінің стратегиялық, перспективалық болашақтағы бірігу процесінде жетекшілік етуге мүдделі. Бұл құбылыстар жаңа халықаралық қатынастар жүйесінің қалыптасуын бейнелейді. Халықаралық қатынастардың еуропалық жүйесінің қалыптасуы ортағасырлық және Жаңа дәуір (XVI ғ.) кезеңінде жүзеге аса бастады. Бұл процестің маңызды алғышарттары: 1) XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы ұлы географиялық ашулардан туындаған халықаралық саясат кеңістігінің ұлғаюы; 2) халықаралық экономикалық қатынастардың әлемдік жүйесінің пайда болуы; 3) халықаралық ынтымақтастықтың әртүрлі үлгілерінің жетілуі; 4) аса ірі ұлттық мемлекеттердің құрылуы. Халықаралық қатынастарды жаһандастыру бағыты өзіне қарсы (идеологиялық және экономикалық басым болу) саясатымен қатар жүрді. Саяси саладағы конфессиялық әртүрлі пікірлер мен көзқарастардың оқшаулануы, өзара бірлігінің болмауы, еуропалық елдердің біркелкі емес экономикалық дамуы орын алды. Жеке мемлекеттердің бірте-бірте жаңа халықаралық қатынастарға өтуі олардың саяси-экономикалық оқшаулануын тоқтатты. Бұл қатынастардың нәтижесінде XVII ғасырдың ортасына қарай халықаралық қатынастардың жалпыеуропалық үлгісі – еуропалық мемлекеттер іс-қимылының күрделі жүйесінің қалыптасуына негіз болды. Осы халықаралық қатынастар жүйесінің негізгі сипаттары:

- 1) жеке мемлекеттер арасындағы қатынастардың күрделенуі (саяси, идеологиялық, экономикалық салаларда);
- 2) ортақ мүдделері негізінде құрылған және Еуропадағы саяси күштердің қызметін атқаратын жүйенің қалыптаса басталуы;
- 3) мемлекеттердің сыртқы саяси концепцияларына сәйкес олардың халықаралық алаңдағы іс-қимыл бағдарламаларының болуы.

Осы жүйе шеңберіндегі халықаралық қатынастардың ұзақ уақыт бойы қалыптасқан негізгі принциптері: ұлттық (мемлекеттік) егемендік принципі (ұлттық мемлекет құруды қоғамның саяси ұйымының басты үлгісі ретінде ұстану) және күштердің (баланстың) тепе-теңдік принципі («ұлы державалардың» жоғары мақсаттарының шығуымен, тәуелсіздіктен айырылу шегінде тұрған мемлекеттердің бәсекелестікке түсуімен сәйкес келуі). Халықаралық қатынастардың еуропалық жүйесі – халықаралық саясаттың көлемін (жер шегарасын) ұлғайтып, бүкіләлемдік халықаралық жүйеге айналды. Халықаралық жүйе құрылымның айтарлықтай күрделенуі оның іс-қимылындағы элементтер мен типтер санының көбеюімен ерекшеленді. Мемлекеттердің мақсатты қондырғылары мен сыртқы-саяси құндылықтарында үлкен өзгерістер жүзеге асты; өз билігіндегі үлесті кеңейтуге ұмтылу, жүйедегі орынды ұлғайтуға шақырған стратегиялық шегараларға (ықпал аймақтарына) айрықша қызығушылық, өзара ұжымдық кепілдіктер жүйесін орнықтырумен алмасты. Бұл өз кезегінде халықаралық ұйымдардың белсенділігін, экономикалық жағдайын жақсарта отырып, геогарфиялық факторлар үстемдігін әлсіретуге әкелді. Сыртқы саяси іс-қимылдардағы соғыстың пайдасы сияқты көзқарастарға қарсы тұру нақты жүзеге асты. Өзге құрылымдар тәрізді халықаралық қатынастар жүйесі де бір-бірінің іс-қимылында орын алатын элементтер жиынтығын иемденеді. Бұған халықаралық жүйенің қызметін қолдайтын, оның дамуын қамтамасыз ететін іс-қимыл бастаулары кіреді.

Халықаралық жүйенің қызметі халықаралық қатынастар ерекшеліктерімен айқындалады, олар: 1) халықаралық жүйе әлеуметтік (қоғамдық), ашық және бәсең ұйымдасқан жүйе болып саналады; ол нақты шегараның болмауымен, сыртқы және ішкі орталықтандырудың, құрамдық бірігудің төмен деңгейімен, автономияны сақтап қалуымен сипатталады; 2) халықаралық жүйенің негізі болып саяси қатынастар саналады; халықаралық қатынастардың белгілі бір жүйесіне тиісті өзара іс-қимылдар (ынтымақтастық, бәсекелестік, шиеленіс) нәтижесінде қол

жеткен жетістіктерді, ресурстар тарату мен халықаралық аренадағы ықпал деңгейін тұтастай алғандағы күштер қатынасын анықтайды. 3) халықаралық жүйе – күрделі қалыптасқан жүйе; ол өзін құрайтын іс-қимылдардың бірнеше деңгейінің, әртүрлі факторлардың халықаралық қатынастарға қатысушылар арасындағы күштер салмағының, ішкі процестердің және сыртқы ортаның ықпал етуі әсерінен өзгеріп отырады. Сонымен, халықаралық жүйе – тұтастай алғанда халықаралық алаңдағы тиісті кеңістік-уақыт контексіндегі қатынастардың формалды емес мекемелері бола отырып, халықаралық қатынастарға қатысушылардың тәртібі мен қызметінің нәтижесін анықтайтын және олардың халықаралық саясаттағы рөлін, өзара іс-қимылдарын, тәсілдерін сипаттайтын құрылым. Халықаралық саяси жүйенің қалыптасуы ұзақ уақытқа созылған бірнеше кезеңдерден өтті. Бұл жүйенің қалыптасуына шартты негіз болып халықаралық тәртіптің жетілуі саналады. «Халықаралық тәртіп» ұғымында мемлекеттер мен басқа институттардың маңызды қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, олардың жұмыс істеуіне, қауіпсіздігі мен дамуына қажетті шарттарды жасау мен қолдауға бағытталған халықаралық қатынастар құрылымы анықталады. Халықаралық тәртіп негізі күштердің өзара айқындалған қатынасқа, қалыптылыққа кепілдік беретін халықаралық қатынастар тәртібі мен ережелерінің жалпыға бірдей мойындалған жиынтығын құрайды. Ал, халықаралық тәртіп мемлекетаралық өзара іс-қимылдарды реттеу нәтижесінде қалыптасады. «Саяси үлгілер мен оны байланыстырушы барлық этностар аралығындағы «әлемнің саяси қондырғысы» делінетін ұғымнан, абсолютті егемендіктен бас тарта отырып, заңдық нормаларға (мемлекет құқықтарына) және жалпыадамзаттық құндылықтарға (адам құқықтарына) жауап беретін «әлемдік тәртіп» ұғымы мағынасы жағынан әлдеқайда кең. Халықаралық қатынастардағы реттеуші принциптердің іс жүзіндегі өзгерістері, халықаралық тәртіптің тарихи типтері былай сипатталады: 1) 1648–1815ж.ж. негізгі принциптер: ұлттық (мемлекеттік) егемендік және саяси тепе-теңдік принциптері болды. Еуропалық тәртіп трансформациясы, яғни басты субъектісі халықаралық қатынастардың егеменді мемлекеттер болатын өзара іс-қимылдардың орнықты жүйесі қалыптасты. Өзара қатынастарды реттеуде өздігінен күш қолдануды шектеумен, мемлекеттің халықаралық арена тәртібіне бақылау орнатуымен жүзеге асты. Еуропалық тепе-теңдік жүйесінде бекітілген негізгі шарт, ереже егемендік принципі (мемлекеттік мүдделердің шектелмеген бәсекелестігі) және жалпы мүдде принципі (қалыптылық) келісім. Гегемондық бағыт алуды жүзеге асыру барысында саяси күштерді өз мүддесіне пайдалану заңсыздық іс-қимыл болып саналып, ал оны ұжымдық пайдалану (коалиция «өркөкірек», «менменшіл» мемлекетке қарсы бірнеше мемлекеттер одағын құру жолымен) – тәртіп сақтау құралы қалыптаса бастады. 2) 1815–1860 жылдары «Вена жүйесі» қалыптасты негізгі принциптері легитимизм болды. Халықтық қызметін Вена конгресі белгілеген «1815ж. жүйенің» қалыптылығын қамтамасыз ету мен нығайту мақсатында консервативтік мүдделер өз бірлігінің концепциясын ұсынды. Халықтық принципінің (XIX ғ. ұлт-азаттық қозғалыстардың күшеюіне байланысты) жеңістері мен жаңаруын баянды ету үшін жаңа тәртіп бастамашылары күштерін біріктіру қарастырылды. Алайда «қасиетті бірлік» іштен жарылды; бұл «жарылыс» парадоксы оның жақтаушылары мен қорғаушылары тарапынан болған бұрынғы идеалды бекерге шығаруынан болды; 3) 1860–1914 жж. «реалистік саясат» бойынша мемлекеттер арасындағы қатынастар қатал күшпен шешілді, жеке, қуатты мемлекеттің оқшаулануына жол беріліп мемлекеттердің өзара қарама-қарсы блоктары құрылды, олардың антагонизмі өршіді; 4) 1914–1918–1939 жж. «Версаль жүйесінде» идеологиялық фактор іс-қимылға ауысты, ұлттық мемлекеттер арасындағы шиеленіске идеология қайшылығы қосылды (фашизм, коммунизм және либерализм); 5) 1945 ж. – XX ғасырдың 80-жылдарының соңы «қырғиқабақ соғыс» дәуірі, II дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық тәртіп. Халықаралық қатынастардың жаңа құрылымының сипаты – биполярлық және конфронтация (әскери-саяси, экономикалық, идеологиялық ымырасыздық). Жоғарғы державалар идеология арқылы өзінің қуатын айқындай бастады. Осы кезеңде халықаралық қатынастар акторы ретінде халықаралық ұйымдардың (әсіресе БҰҰ) рөлі күшейді, халықаралық құқықтың мәні және оның ұлттық мақсаттары мен бағдарламалары мойындалды; 6) XX ғ. 90-жылдарының басынан жаңа халықаралық тәртіпті қалыптастыру кезеңі басталды. Бұл халықаралық саясат балама бағыттардың пайда болуымен сипатталып жаһандануға, ынтымақтастық пен интеграцияның дамыған бағытына бетбұрыс, өзара іс-қимыл шиеленістерін сақтайтын ағымдарға бағыт беру, өзара байланыс, трансұлттық

және ұлттық сепаратизм идеяларының түйісуі болды. Олар проблематикалық және ретсіздікті іс жүзінде шешудің тәсілдерін енгізді. Биполярлықтың күйреуі империялық (бір ғана жоғарғы державаның болуы мен көпполярлық (мемлекеттердің мәртебесі мен ықпалының тепе-теңдігі) баламаларын туындатты.

Дипломатиялық механизм

Кітаптың негізгі аргументі болып, дипломатиялық кездесулерден жасалған көптеген болжамдар негізінен біршама сигналдық механизмдерден құралады. Қандай да мемлекет болсын, егер бірінші-екінші тараптан мүдделері болса, екеуі саяси баланста болып, ақпараттық сигналдау жібереді. Дипломатиялық сигналдарды бағыттау және түсіндіру және тепе-теңдігін бағалау үшін дипломатиялық өнердің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл тұжырымдар басқа дипломаттардың әрекеттері мен іс-қимылдарын мұқият зерделеуден туындайды. Түрлі дереккөздерді талдау мақсатында олардағы сигналдар мен индекстерді мұқият түсіндіру кезінде Британияның құпия баспасөзінің құжаттары пайдаланылды. Ол негізінен Бірінші дүние-жүзілік соғысқа дейін 60 жылдық уақытты қамтиды. Олардың көпшілігі жоғары лауазымды шенеуніктермен әзірленді, бірнеше жылдар бойы халықаралық істерге қатысу барысында олардың шешімдері тәжірибелеріне негізделіп жинақталған. Олар өздерінің хаттары мен меморандумдары әлемнің әртүрлі жерлеріне жоғары лауазымды тұлғаларға жіберілетінін білу арқылы, мысалы: Виктория патшайымына, Король Георг 5, Эдуард 7 білгендіктен, ойларын, әрбір сөздерін жетік біліп, ойларын қадағалап жазған. Жеке дипломатияның оның ішінде дипломатиялық құжаттардың парағы 136 000 жуық болған. Құжаттамалардағы мәліметтер көрсеткенді әрбір мемлекет екінші тараппен қатынасы құртылған жағдайда, бірінші мемлекет оларға кепілдік беріп талаптарын орындауға тырысады. Керісінше егер екінші тарап бірінші мемлекеттің жоспарын бұзып алдына қақпа қоятын болса, ондай мемлекеттердің арасында шиеленіс туындайды. Осылайша, жақын және ұзақ мерзімді кезеңде бірінші мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетін басқа мемлекеттің іс-әрекетін қалыптастыруға дайындығы бірінші мемлекетке ақпарат бере алады.

Байқаушылар осындай салдарға қауіп төндіретін елдер үшін қазіргі кездегі проблемалар қаншалықты маңызды екенін біледі. Мемлекеттер бір-біріне төтенше талаптарды жасамаса және қақтығыстың дайындалуына қымбат емес шаралар қабылдамаса, онда олар статус-кводан елеулі пайда ала алады. Бұл іс жүзінде қақтығыс ықтималдығын азайтатын дипломатиялық сигналдардың нысандарын қамтиды. Бүгінде АҚШ, Қытай мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар көбінесе мәселелердің жиынтығына қатысты ұстамдылықпен ерекшеленбейді. Ресей тарапынан НАТО-ның Ресейдің шегараларына дейін кеңеюі, оның шыдамдылығының шегіне жетуі мүмкін. Бұл тұрғыда Ресейдің қақтығыстарға баруын күтуге болады, бірақ оның ниеті туралы ресейлік мәлімдемелер аз ақпарат береді. Ресей статус-квоға азырақ қызығушылық танытып отыр, бұл екі сигналдың тиімділігінің төмендеуі және екі жаққа тиімді емес қақтығыстардың жоғары ықтималдығын алып келеді. Сол сияқты, АҚШ пен Қытай да көптеген мәселелерді шешуге тырысуда. Мұндай жағдайларда мемлекеттер бір-бірінің құрметіне немесе мәртебесіне әсер етеді, бұл жағдайда, келіссөздер мен қоғамдық мәлімдемелерді санау арқылы сигнал беруден бас тарта алады, кері жағдайда, одан әрі ашық әскери әрекеттердің мүмкіндіктерін арттырады. Тағы бір мәселе – мемлекет екінші тарапты көндіруге және екінші тараптың біріншісін мәжбүрлеудегі сигналдардың тиімділігі арасындағы кері байланыс. Қарсыластың мәжбүрлеуден бас тарту туралы шешіміне байланысты қауіп-қатер сигналы сендіруі үшін жиі қажет. Кез келген параметрлерде тиімді дипломатия ешқашан тәуекел етпейді.